

भारतातील ज्ञान निर्मितीचा इतिहास

घटक १ : भारतीय ज्ञान व्यवस्था परिचय

ब. भारतीय ज्ञान व्यवस्थेचे स्वरूप

जीवनाधारीत भारतीय ज्ञान परंपरेत विविध विषयांसंबंधी प्रचंड ज्ञान निर्माण झाले. हे जीवन उपयोगी ज्ञान दीर्घकालीन व विविध प्रकारचे आहे. मानवी व भारतीय जीवन समृद्ध करणारे हे ज्ञान व्यापक आहे. वेद, उपनिषदे, पुराणे, आयुर्वेद, योग, नाट्यशास्त्र, जोतिष, गणित अशा विविध स्वरूपात हे ज्ञान निर्माण व संक्रमित झाले आहे. नैतिकता, तत्वज्ञान, विज्ञान व आध्यत्म यांची सांगड या ज्ञानात झालेली दिसते. प्राचीन संस्कृतीची ओळख व स्वाभिमान जागृतीसाठी या ज्ञान परंपरेचा अभ्यास उपयुक्त ठरतो. अर्थात हे ज्ञान विविध विषयांचे, संकलित व विखुरलेले तसेच विविध भाषा व प्रकारात उपलब्ध आहे. त्यामुळे हे ज्ञान जटील, विस्तृत व गहन आहे. यात विविध प्रकारचे तत्वज्ञान सामावले आहे. भारतीय परंपरेत या ज्ञानाचे वर्गीकरण अपरा व परा विद्या असे केले आहे.

अपरा विद्या

अपरा विद्या म्हणजे भौतिक ज्ञान किंवा लौकिक विद्या होय. यात वेद, विज्ञान, गणित, तर्कशास्त्र, व्याकरण आणि इतर भौतिकशास्त्रांचा समावेश होतो. हे ज्ञान जीवन जगण्यास आवश्यक असले तरी अंतिम सत्याच्या शोधासाठी अपूर्ण आहे. या विद्येतून जीवनाची व्यवहारिक बाजू समजते पण आत्म्याचे सत्य समजण्यास ते अपुरे आहे.

परा विद्या

परा विद्या म्हणजे आध्यात्मिक ज्ञान होय. हे ज्ञान आत्म्याशी संबंधित असून त्यामुळे अंतिम सत्य, आत्मज्ञान आणि ब्रह्मज्ञान मिळते. परा विद्येच्या आधारे मानवी अस्तित्वाच्या अंतिम उद्देशाचा शोध घेऊन अंतिम सत्य किंवा मोक्ष साध्य करता येते. उपनिषदांत याला ब्रह्मविद्या म्हटले आहे.

थोडक्यात भारतीय ज्ञान परंपरा अत्यंत विस्तृत व बहुआयामी आहे. भारतीय ज्ञान परंपरेचे स्वरूप तत्त्वज्ञानीक, आध्यात्मिक आणि व्यावहारिक अशा सर्व स्तरांवर विस्तारले आहे. या परंपरेतील ज्ञान केवळ मानवाच्या शरीर आणि मनाचाच नव्हे तर त्याच्या आत्म्याच्या विकासाचाही विचार करते. योग, ध्यान, आयुर्वेद, तत्त्वज्ञान आणि वेदांचा सर्वांचा यात एकत्रित विचार केला आहे. या भारतीय ज्ञान व्यवस्थेचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे

१) लिखित व अलिखित साहित्य

भारतीय ज्ञान परंपरेतील ज्ञान लिखित व अलिखित स्वरूपात उपलब्ध आहे. प्राचीन काळात प्रामुख्याने अलिखित परंतु पाठांतराच्या साहाय्याने ज्ञान हस्तांतरित झाले. आजही लोकसाहित्यातून आणि स्थानिक परंपरेत मोठ्या प्रमाणावर ज्ञान अलिखित स्वरूपात आहे. तर लेखन कला शोधामुळे लिखित स्वरूपात विविध विषयात विविध साहित्य प्रकारात हे ज्ञान विखुरलेले आहे.

२) सूत्र व संक्षिप्त रूपातील ज्ञान

भारतीय ज्ञान व्यवस्थेतील ज्ञान प्रामुख्याने श्रुती स्मृतीवर आधारित असल्याने ते सूत्र व संक्षिप्त पद्धतीने मांडण्यावर भर होता. कारण ज्ञान हस्तांतरित करणे त्यामुळे सुलभ होणार होते.

३) निसंदिग्धता व सर्वव्यापी

ज्ञान सिध्द करणे व ते मांडणे यात निसंदिग्धता असणे आवश्यक असते. भारतीय ज्ञान व्यवस्थेत हे दिसून येते. ज्ञानाची अर्थपूर्ण व संपूर्ण सार वर्णन करावी व ते सर्वसमावेशक असावे. भारतीय व्यवस्थेत त्यामुळे अशा प्रवाही मांडणीस महत्त्व दिले गेले.

४) बहुव्यापकता, बहुआयामी दृष्टीकोन

भारतीय ज्ञान परंपरेतील अनेक ग्रंथ हे अनेक विषयांवर एकत्रित परस्पराधारित ज्ञान मांडणी करणारे आहेत. उदा. गणिताचे ग्रंथ हे हिशेब, गणनाबरोबरच तर्क, खगोलीय आडाखे, तत्त्वज्ञान व अध्यात्म यावरही प्रकाश टाकतात.

५) धार्मिक व अधार्मिक माध्यमे

भारतात वैदिक, बौद्ध, जैन अशा विविध धार्मिक साहित्यातून ज्ञानाचे जतन, संवर्धन व संक्रमण झाले आहे. अनेक धार्मिक ग्रंथात मोलाचे ज्ञान दिले आहे. यजुर्वेदात भूमीती तर सामवेदात संगीत ज्ञानची मुळे दिसतात. याशिवाय अधार्मिक साहित्यातूनही भारतात ज्ञानाचे जतन व संक्रमण झालेले आहे. जसे की खगोलशास्त्र किंवा ज्योतिष साहित्याचा उपयोग कालगणनेसाठी होतो.

६) ज्ञानाची नैतिकतेशी सांगड

भारतात ज्ञान निर्मिती व संवर्धनात ज्ञानाची नैतिकतेशी सांगड घालण्यात आली आहे. त्यामुळे भारतीय ज्ञानाचे स्वरूप नैतिक असून त्यातून जीवनमुल्यांचा उलगडा होतो. उदाहरण म्हणून पंचतंत्र सारख्या कथा साहित्याचा उल्लेख करता येईल.